

СИНТАКСИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ПРАЦЯХ ІВАНА ОГІЄНКА

Іван Огієнко – вагома постать в історії української мови. Значним є внесок ученого в опрацювання історії української граматичної термінології. Праця “Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її” (1908) є однією з перших спроб підсумувати граматичну термінологію в контексті її історії. Система синтаксичної науки представлена в праці І. Огієнка “Складня української мови” (1935).

Для вченого питання правопису і термінології були пекучими й “непорішеними”. Річ у тім, що за появи граматик української мови спостерігалася тенденція неусталеності граматичної термінології, і як наслідок, автор зазначав: “У нас що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений – своя власна термінологія...” [5, 3]. Саме це й мотивувало прагнення І. Огієнка унормувати термінологію з метою її розуміння. Він уважав за необхідне подбати про граматичну термінологію тому, що “вивчення рідної граматики служить головною підвалиною до корисного вивчення рідної мови...” [5, 3].

Бурхливий розвиток граматичної літератури припадає на XVI – XVII століття. Позитивний вплив на українську граматичну термінологію мали ранні граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, Івана Ужевича. Автори приділяли багато уваги виробленню теорії морфології і фонетики, питанням синтаксису уваги приділено мало.

Грамматична термінологія розглядається нами в нерозривному зв’язку з розвитком граматичної літератури. “З початку XIX століття оживає Україна, а разом з тим оживає цікавість до її мови...” [5, 4] Іван Огієнко виділяє три періоди у розвитку граматичної літератури: перший період – часи до 50-х років XIX століття – це граматики О. Павловського, М. Лучкая, І. Левицького, І. Вагілевича, І. Лозинського. “Се був період, коли мало одрізнялось своє національне од чужостороннього..., та й писали ся сі граматики не рідною мовою...” [5, 5]. Другий період – це 50-ті – 80-ті роки. Вчені приходять до розуміння того, що граматика рідної мови має бути українською за формою і за змістом. У Я. Головацького ще не помітна така тенденція, проте вже пробивається у М. Осадці та О. Дячана, а у М. Шашкевича та О. Партицького народність домінує. Третій період характеризується тим, що граматична література “перестала наслідувати чужі зразки і почала будуватись на цілком науковому ґрунті...” [5, 5]. Такою І. Огієнко вважає граматику О. Огоновського. Але “останнім словом галицько-української граматичної літератури” постала граматика Степана Смаль-Стоцького і Федора Гартнера. Вони є творцями сучасної української граматичної термінології. Це перша граматика, що написана фонетичним правописом. “Можна сказати, що після граматики Смаль-Стоцького термінологія значно не одмінюєть ся...” [5, 5]. На такі ж періоди можна поділити розвиток української граматичної термінології, тому що вона розвивалась разом з граматичною літературою.

Іван Огієнко виробив правила термінотворення. Провідним принципом він вважає творення термінів “з такого коріння, що існує в живій українській мові” [5, 9]. Тобто термінологія має бути українською і зрозумілою: “кожний термін повинен повстати з українського коріння..., бажано б, щоб граматичний термін подавав одне розумінне, а не декілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій...” [5, 9]. Не менш важливим у термінотворенні І. Огієнко вважав те, щоб кожен термін своєю будовою не суперечив законам фонетики і морфології української мови, а також щоб термінологія будувалась на певній zasadі, а не була “мішаниною принципів формальних, льогічних і граматичних...” [5, 9]. І тільки дотримуючись цих правил філолог зможе створити українську граматику, яка буде доступна кожному.

Історичний словник І. Огієнка мав на меті систематизувати й узагальнити українську граматичну термінологію: “Випускаючи “Історичний словник української граматичної термінології”, ми мали на оці зібрати до купи все те по часті термінології, що ми знаходимо в рідній граматичній літературі, показати суспільству, на що ми багаті тепер з свого боку, на що вбогі, і тим по змозі сприяти розвитку нашої граматичної термінології” [5, 39]. Словник побудовано так, що кожен термін має свої назви з інших граматик, тобто “кожний термін подавав з себе малюнок свого історичного життя...”, таким чином було видно яким шляхом йшов розвиток термінології, “почасти словник дає нам історичний малюнок і розвитку нашого правопису...” [5, 39]. Наприклад термін *дополненіє* має такі варіанти – *определитель деєслова* (Практична граматика німецького язика), *предметь* (Німецько-руській словарь через О. Партицького), *доповненье* (М. Осадца), *предмет* (С. Смаль-Стоцький, В. Коцовський, П. Залозний,) *доповнене присудка* (І. Огоновський), *доповнене* (Руска правопись зі словарцем, Д-ра Фердинанда Шульца граматика латинська для школ гімназіяльних), *предмет* (Руська правопись зі словарцем).

Зазначимо, що синтаксична термінологія, представлена в словнику І.Огієнка, майже повністю збігається з російською. Н.А. Москаленко справедливо зауважує, що “до розв’язання багатьох синтаксичних проблем російські вчені прийшли першими... Автори українських граматики синтаксичні теорії, синтаксичні поняття і синтаксичні терміни повністю брали з російських граматики...” [2, 163]. І в цьому вбачався позитивний вплив, який був помітний протягом усього ХІХ століття. Негативним було те, що змішування синтаксичних категорій із логічними категоріями і в російських, і в українських граматики “затримувало розвиток теорії речення, спрямовувало його вивчення на невірний шлях і це, звичайно, відбивалося на створенні та утвердженні синтаксичної термінології” [2, 164].

Історичний словник І. Огієнка містить терміни на позначення головних членів речення – *подлежащее, сказуемое*. Другорядні члени речення позначають терміни: додаток – *дополнение*, зазначено різновид – *дополнение прямое*, обставина – *обстоятельные слова (обстоятельство времени, места, образа действия, причины, цели)*, означення – *определение*. Проте узагальнена назва головних і другорядних членів речення ще відсутня.

Досить системно представлено речення (*предложение*). Різновиди речень за метою висловлювання позначають терміни *вопросительное, повелительное, повествовательное*, відповідно питальне, спонукальне, розповідне (як різновид розповідного – стверджувальне, заперечне – *утвердительныя, отрицательныя*).

Для розрізнення речень за кількістю предикативних основ вживаються терміни *несложное/сложное* *предложение*. За наявності чи відсутності другорядних членів подано терміни *простое* (непоширене)/*распространенное (поширене) предложение*. Для типів простого речення за наявності необхідних членів прийнято терміни *предложения краткия/полныя*.

Залежно від типу зв’язку в складному реченні розрізняються *сложно-подчиненныя/сложно-сочиненныя* (відповідно складнопідрядні/складносурядні речення). Приккативні частини складнопідрядного речення позначають терміни *предложение главное* та *предложение придаточное*. З урахуванням семантико-структурних ознак виділено такі типи *предложений придаточных: времени, дополнительныя, места, обстоятельные, определительныя, подлежащия, причины, сказуемое, сравнительныя, следствия, условия, уступительныя, цели*.

У словнику також подано терміни на позначення синтаксично ізольованих компонентів – *предложение вводное (вставне) / вносное (вставлене)*.

Як бачимо, синтаксична термінологія, представлена в історичному словнику І. Огієнка, орієнтується на російську традицію. Як уже зазначалося, це пов’язано з тим, що російські вчені у ХІХ ст. передують у опрацюванні синтаксису (граматики М. Греча, О. Востокова, Ф. Буслаєва, К. Аксакова, М. Некрасова, О. Потебні, О. Шахматова та ін.), що мало помітний вплив на українські граматики.

В аспекті нашого дослідження важливою є праця І. Огієнка “Складня української мови”, написана у 1935 році. У вступі зазначено, що синтаксис української мови мало досліджено, а відповідно, і термінологічний апарат недостатньо розроблений: “Стан науки про складню не може похвалитися й тепер глибиною свого розроблення: у нас не встановлено ще змісту складні, складневі окреслення хиткі і неглибокі, не вироблено якоїсь міцнішої методи складневих праць, чому кожний учений трактує складню по-своєму...” [3, 4]. З усіх частин граматики найголовнішою Огієнко вважає складню, “бо вона займається життям живої мови”, але вивчено її найменше. Термінологія в “Складні” майже не відрізняється від сучасної. У частині першій (“Вступ до вивчення складні”) автор аналізує, якою є “істота речення”. Він розглядає різні точки зору у визначенні терміна *речення* і намагається дати йому універсальне пояснення. За змістом речення – “це словесна форма закінченої одиниці нашого мислення”, з погляду граматики “реченням зветься підмет і присудок, або один з них, з відповідними поясненнями чи без них, синтаксично сполучені і об’єднані закінченою інтонацією...” [3, 138]. Якщо в реченні відсутній один з основних членів, тоді маємо “ненормальне” речення – *одночленне*, а таке речення що має підмет і присудок, називається *повне*, якщо не має – то *неповне*. За наявності граматичного підмета автор класифікує речення на *підметові* й *безпідметові*. Коли в реченні немає нічого, крім підмета і присудка, воно називається *коротким*, таке речення І. Огієнко оцінює як “речення початкового, нерозвиненого думання, чисте, наприклад у дитячих писаннях” [3, 147]. Якщо в реченні є пояснювальні члени – то називається *поширеним*. Існує ще і такий тип речень – *стягнені*, в яких опущено сполучники, але інтонація їх заміняє. Просте і складне речення має назву *просте* і *зложенне*. Останнє ж буває *підряднозложеним* і *суряднозложеним*.

Підмет і присудок отримують узагальнювальну назву – *основні члени речення*. Нарікаючи на недосконалість старої синтаксичної термінології, термін *головні члени речення* Огієнко відкидає, називає його “баламутним”, “бо накидає нам на думку, ніби ці члени визначають найголовніше зо змісту речення...” [3, 151]. Учений називає ці члени *основними*, оскільки вони складають основу речення. Термін *другорядні члени речення* Огієнкові теж видається невдалими. На його думку, так називати їх не можна, бо вони звичайно “подають найцінніші відомості, пояснюючи зміст членів основних...” [3, 151]. Учений подає термін *пояснювальні члени*, який

“...глибше окреслює правдиву істоту і ролю їх” [3, 151]. Про основні й пояснювальні члени речення детальніше йдеться в другій частині “Складні української мови”.

Для основних членів автор вживає терміни *підмет* – “головний діяч речення” і *присудок* – “його діяльність”. Різновиди підмета відповідно до способу вираження: *займенниковий, прикметниковий, числівниковий, діємниковий (інфінітивний)*. Окремий вид підмета – *плеонастичний*: “...до йменникового підмета додається підмет займенниковий, перший стає зовсім самостійним...” [4, с.16]. *Присудок* буває *простим і складеним*.

До пояснювальних членів автор відносить додаток – *пояснення йменникове* (інший термін – *об’єкт*), означення – *пояснення прикметникове* (або *атрибут*) та обставину – *пояснення прислівникове*. Для позначення різновидів об’єктів є терміни *прямий і непрямий*, як і в сучасній термінології. Об’єкти, виражені непрямим відмінком з прийменником, названо терміном *релятивні об’єкти*. Такий об’єкт, який стосується свого дієслова-присудка, називається *придієсловним*. В іншому разі це буде об’єкт *непридієсловний – приїменний* (такий, що залежить від іменника), *приприкметниковий*, або навіть *приприслівниковий* (такий, що залежить від прикметника чи прислівника).

У підсумку Іван Огієнко зазначає, що вивчення складні є дуже важливим і останнім часом надзвичайно сильно йде вперед, хоча ще багато прогалин, які необхідно заповнити. Для полегшення праці філолога, який досліджуватиме складню, автор подає у частині першій цілий розділ “Складневої бібліографії”, де перелічено багато праць російських, польських, німецьких, чеських учених [3, 185].

Кожне дослідження починається з вивчення праць попередників. Іван Огієнко подав цінний матеріал для вивчення синтаксичної і граматичної термінології загалом. Його історичний словник – це посібник із термінотворення, одна з перших спроб підсумувати історію граматичної термінології, а “Складня української мови” – це одна з перших спроб систематизувати синтаксис і його термінологію.

Список використаних джерел

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 607 с.
2. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Рад. школа, 1959. – 224 с.
3. Огієнко І. Складня української мови. – Ч. I. – Жовква, 1935. – 195 с.
4. Огієнко І. Складня української мови. – Ч. II. – Жовква, 1938. – 239 с.
5. Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. – К., 1908. – 79 с.

Анотація. У статті розглянуто синтаксичну термінологію в працях Івана Огієнка, окреслено авторське бачення головних проблем української граматичної термінології загалом, його основні принципи термінотворення.

Ключові слова: термін, мовознавча термінологія.

Summary. The article deals with syntactical terms used in the scientific works by I.Ogijenko, gives author’s description of the main problems in the Ukrainian grammatical terminology in general and fundamental rules of terms creation.

Key words: term, linguistic terminology.

УДК 811.112.22366 + 811.161.22366

Чистяк О.О.

ГРАМАТИЧНИЙ РІД ТА СТАТЬ У ГЕНДЕРНОМУ АСПЕКТІ

Важливою темою мовознавчих дискусій є питання співвідношення граматичного роду та статі [7; 10; 12; 13]. У німецькомовному лінгвістичному дискурсі вказана проблематика має давню традицію: починаючи з 70-х років ХХ століття, коли представниці феміністичної лінгвістики вперше гостро порушили зазначене питання у зв’язку з критикою андроцентризму взагалі та переглядом одиниць мовної системи щодо наявності асиметрії в плані його вербального відображення. Проте, не зважаючи на значну кількість робіт, присвячених розгляду взаємозв’язку категорій роду та статі [2; 5; 7; 10; 12], та наявність сучасних емпіричних розвідок, покликаних підтвердити чи спростувати різні гіпотези лінгвістів щодо кореляції граматичного роду та статі, дискусія досі не завершена, а розвивається циклічно. Як справедливо зазначає Г. Горні, аргументи та протиаргументи повторюються на кшталт ритуалу [цит. за 11, 53].